

Den eldste bosetningen på Tynset

Tynsetbygda under flom. Eggen skole og kirka t.v., Prestegarden (den gamle) og Utby midt i bildet.
Foto: Henrik Stinessen

Navnene Fåset og Tynset slutter på set (gammelnorsk setr, som betyr boplass). Setr-navene er fra 900-tallet og er blitt betegnelser på bygdene, som Yset og Ulset på Kvikne. Tynset kommer av Tunnusetr, som betyr boplassen ved Tunna. Fåset er boplassen ved Fåa.

Navn som ender på by er i hovedsak fra 1000-tallet, og det finnes en mengde av dem over hele Norden, samt i de delene av England som på 1000-tallet hadde massiv innvandring av dansker og nordmenn. Den største og mest

kjente er byen Grimsby i England.

Ofte heter den første gården i en bygd By, som på gammelnorsk betyr gård (byr). I 1528 nevnes gården By på Tynset. I skattelistingene fra 1577 finnes ingen gård med navn By, men i stedet Utby og Neby. Tidlige skriveformer av gårdsnavnet Utby beskriver at gården lå oppe i lia, mens Neby lå nede ved elva.

Bosettingen på By lå på avsatsen i dalsiden ovenfor kirken, der Utby ligger. Utby ligger fint til på solsiden med lett jord som kan pløyes med ard, og det

er god tilgang på vann der med store kilder. Utsynet over Glomma er godt. Elva var før den beste ferdselsåren siden skogen sto tykk i dalen og oppover liene. Fra Utby kunne en derfor tidlig se folk som kom med onde hensikter, slik at en fikk tid til å sikre vern av folk og fe. Neby nede ved elva var sårbar i så måte, og ble trolig bosatt da tidene ble tryggere. Etter svartedauen var det i midten av 1500-tallet, da kongemakten fikk større kontroll i landet. Utbys stiling som den opprinnelige gården i forhold til Neby indikeres også ved at Utby skatter som helgård med hele 5 huder, mens Neby skatter som halvgård med bare 1 hud.

Allerede i 1211 ble den første kirken på Tynset bygd på Bys grunn, på pynten som i dag vender mot Tynset sentrum, og hvor det står en støtte som markerer den gamle kirketomten. Det var først på 1700-tallet at kirken ble flyttet ned på Egga. Prestegården må også ha vært en del av By. Det er rimelig å tro at bonden på Utby har skjenket kirken godset i katolsk tid mot å få sjelemesser for seg og sine til evig tid.

I skattelisten fra 1528, Gjengjerden, er fire gårder på Tynset nevnt. Det er By, Fåset, Østby og Uppgard (skrives nå Utgård). Østby ble allerede i Middelalderen, før 1500, delt fra By, og er den andre grenda på Tynset. Utgård er fra-delt Østby, trolig også før 1500. Navnet uttrykker at gården ligger over sentrum i Østby, der de nåværende gårdene Ofta og Jonsta ligger.

Østby var helgård, mens Utgård var halvgård. Fåset, som lå utenfor sentrum i bygda, skattet som halvgård. Disse eldste gårdene ble delt opp i bruk slik at samlenavnene Utby, Fåset, Østby, Ut-

gård er betegnelser på grender. Grend kalles på Tynset-dialekt gard. Det heter på eldre dialekt Ybbygarn, Ogarn, Næbygarn (Neby). Et bruk heter fra gammelt stue, i Ogarn for eksempel Gammelstu, Storstu, Uttistu.

Til ut på 1500-tallet er bosetningen på nord- og vestsiden av Glomma. Befolkningen er ikke stor, og bare gårdene Utby, Neby, Østby, Utgård og Fåset er nevnt i skattelistene. Svartedauen tok kanskje ikke så mange liv i Østerdalen. I stedet sank folketallet på grunn av utflytting til bedre områder der større og bedre gårder ventet på å bli tatt i bruk. Prisen på bygsling falt dramatisk etter svartedauen. For å gjøre det mer attraktivt å bli i dalen, ga kong Håkon VI Magnusson i 1358 bøndene i Østerdalen fordeler med å drive utvinning av jern fra myrmalm.

Ødegårder som etter svartedauen ble lagt for fefot, ble etter hvert tatt i bruk til slåtter og setervoller for en billig penge. Gårdsenhetene ble store og drifta krevde mye folk. Bebyggelsen ble konsentrert. Før 1600 kan vi tenke oss at bebyggelsen på Tynset lå på den ene side av elva, og attraktive beitemarker og slåtter på den andre sida, "bortate". Elvene fungerte som naturlige gjerder som holdt dyra borte fra innmarka. Antakelig inngikk deler av denne marka på "bortatesida" inn i den såkalte gårdsallmenningen som omfattet all utmark som brukerne på en gård hadde felles bruksrett til. Bruksretten gjaldt ikke bare beite- og slåtterrett, men også tømmer-, ved- og fiskerett. Utstrekningen av gårdsallmenningene til den enkelte gård får en i store trekk greie på gjennom informasjon i skattelister, skifter, pantebøker, og rettssaker. Østbyallmen-

ningen strakk seg på vestsiden av Glomma nordover til og med Telneset, og på den andre siden av elva fra Telneset til og med Bjørnsmoen, og sør- over til Aumlia. Sandvoll og Kjæreng hørte prestebølet til. Utgård hadde noen engstykker på vestsiden av Glomma i Østbys område, mens gårdens hovedområde strakk seg over Åsan og Lonåsen til og med Kroken. Neby hadde Moen der Hansmoen ligger, mens hovedområdet strakk seg over flatene mot Tunna og videre over Bondeåsen til og med Fådalen. Prestebølet hadde også retter i Fådalen. Utby hadde områdene på begge sider av Tunna fra Odden og opp til Fossen-gårdene, som ligger rett sør for Magnillfossen. Fåsetallmenningen strakk seg østover til og med Leteng, sydover til og med Strømsøyen, og nordover til og med Brennvangen.

Det var mangel på arbeidsfolk til ut- på 1500-tallet, da befolkningen hadde økt til et nivå som ga grunnlag for å bo- sette ødegårder og dele opp storgårder. Christian IV ser dette som mulighet til på sikt å få inn mer skatt. All skatt fra Norge kunne kongen bruke fritt, mens inntektene i Danmark fikk han ikke bruke uten Riksrådets godkjennelse. I sin norske lov av 1604 kommer han med en forordning om at husmenn som etablerer nye bruk, skal nyte "billig frelse" (frelse=skatt) av ødegård. Skat- teregulene før loven stimulerte i liten grad gårdsønner og svigersønner til å bygge seg egne bruk. De bodde med sine familier som husmenn på gården til bror, svoger, far eller svigerfar. Loven satte fart i bygging av en rekke nye bruk.

Tabell 1 og 2 viser utviklingen. Rø- stad (Åen) og Sandvoll bygges tidlig på 1600-tallet og ligger utenfor de gamle gårder. Skylda er for Røstad er 4 ksk (kalvskinn) og for Sandvold 6 ksk eller 18 mrk (merker) smør. Dette er så store bruk at her må det ha ligget ødegårder. I tillegg til disse brukene ble 11 nye går- der skattelagt i tidsrommet 1612–1757, mens antall oppsittere økte med 36. De fleste nye oppsitterne etablerte seg altså ved oppdeling av gamle gårder. I tids- rommet 1657–1690, som er tilnærmet like langt, ble det 13 nye gårder og 17 nye oppsittere, altså en stagnasjon i an- tall oppsittere, men flere nye gårder. De nye gårdene etter Røstad og Sandvold kom på "bortatesida" av Glomma, Sto- reng, Bjørnsmoen, Holmen, Rams- moen, Kalbekken, Hansmoen, Sand- bakken og Brekken. Nær Neby og Utby kom Tuveng og Storeggen. Nær Fåset kom Dalen og Lian.

Etter hvert måtte mange av de nye oppsitterne trekke langt ut fra de gamle gårder i bygda. Men Stubsjøen, som ble tidlig ryddet, står i en særstilling. Kon- gen ville ha tilstrekkelig tett med in- kvarteringsteder for reisende. 7-milsko- gen mellom Tynset og Kvikne fikk sitt sted da folk bosatte seg ved Stuesjøen i 1620-åra. Skylda på gården Stubsjøen, 12 gråskinn, tilsvarer 1 1/5 ksk, altså ingen stor gård, hvilket indikerer at her har det ligget en ødegård. Jakt og fiske og reisende mellom Tynset og Kvikne og Vingelen og Kvikne ga brukerne der ekstra inntekter. Bonden på Stubsjøen smilte nok da gruvedriften i Kvikne, økte trafikken fra 1630-åra. Gruvetrafikken gjorde det heller ikke så avsides å bo- sette seg i Lonåsen og Kroken. Lonåsen var Utgårds gamle setertrakter. Gode

Tabell 1: Gårder på Tynset 1612-1690

Gård	Skyld	Antall oppsittere					1. gang nevnt	Gammelt gårdsnavn
		1612	1625	1657	1664	1690		
Arnemo	1/2 ksk					1	1689	
Bjørnsmoen	1 ksk		1	2	1	1	1618	Sandmo
Brekken	5 mrk smør				1	1	1658	
Dalen	2 ksk			1	1	1	1650	
Dalsmo	1 ksk					1	1689	
Fådalen nordre	2 mrk smør				1	1	1665	
Fådalen søndre	4 mrk smør					1	1673	
Fåset	3 h	2	6	7	8	8	1528	
Hansmoen	1 ksk		1	1	1	1	1625	Haugen
Holmen	3 ksk			2	2	2	1622	Elveng
Kalbekken	1 ksk			1	1	1	1652	Myre
Kirkeeggen	6 mrk smør				1	1	1665	Egga
Kjæreng	4 mrk smør					1	1690	
Kroken øvre	1/2 ksk					1	1689	Kitteldalskroken
Lian	3 ksk			1	1	1	1646	
Lonås	2 ksk				3	3	1655	
Neby	1 h	2	3	4	4	4	1577	
Ramsmoen	1 ksk			1	1	1	1629	Moen, Lassmoen
Rusten	1 ksk				1	1	1663	Røsta
Røstad	4 ksk	1	1	2	2	2	1616	
Sandbakken	6 mrk smør				1	1	1658	
Sandvoll	6 ksk	1	1	1	1	1	1612	
Smedeggen	1 ksk					1	1685	
Storeggen	1 ksk				1	1	1663	Røestøe
Storeng	1 ksk			1	1	1	1639	
Stubsjøen	12 gråsk			2	2	2	1629	
Tuveng	1 ksk			1	1	1	1636	
Utby	5 h	3	8	9	10	11	1577	By, Oby, Uby
Utgård	1 1/2 h	2	2	5	5	5	1528	Uppgård, Oppigård
Østby	3 1/2 h	4	9	10	10	10	1528	

Tabell 2: Gårder på Tynset 1612-1690 - oversikt

Antall oppsittere	15	32	51	61	68
Antall nye oppsittere		17	19	10	7
Antall gårder	6	8	17	24	30
Antall nye gårder		2	9	7	6

setervolder ga en god start for en rydningsmann. De tre Esten-sønnene som er pionerer i Lonåsen, er ikke sønner av noen Esten Lonåsen, som Ivar A. Streitliten konstruerer i Tynset-boka, men derimot sønner av Esten Karlsen Utgård. Mattis Estensen (f. 1625) bygger Lonåsmoen og brødrene nabogårder. Kroken, som ligger ved Tunna innenfor Fossbakken og nå er fraflyttet, utbygges likeledes fra Utgård på slutten av 1600-tallet, der pioneren er Iver Olsen (f. 1648), sønn av Ole Larsen Utgård. Den andre tidlige brukere i Kroken, Peder Pedersen (f. 1681), er sønn av Peder Mortensen Utgård.

Folk fra Utby bygger fra slutten av 1600-tallet og de første tiårene av 1700-tallet gårder over hele sitt almeningsområde. For det første bygges det en rekke nye gårder like nord for den opprinnelige gårdklyngen, med Nygårds-haug som den første. Så ekspanderes det vestover og nordover. Rasmus Mad-sen fra Fløtten (f. 1650) rydder på Mo-an i 1690-årene. Fra rundt 1700 bygges Motrøa og Hansæl-gårdene. I samme tidsrom bygges det videre oppover i Tunndalen helt opp til Lunstøeng og Fossen-gårdene. Tveråa ryddes nærmere 1750.

Slektsrekkene til Streitlien er i stor grad helt gale på 1600-tallet fordi han ikke har hatt klarhet i bosetnings-utviklingen.

Neby hadde setrer i Fådalen, og der bygges det gårder av Neby-folk. Flere døtre av Elling Neby nevnes. Pioneren er Ole Olsen (f. 1629) som uten at opphavet er klarlagt har tilknytning til Neby. Blant annet har han en sønn som heter Elling, som er et Neby-navn.

På Østby flyttes gårder ut fra hoved-

grenda fra begynnelsen av 1700-tallet, og ekspansjonen skjer østover. Først flyttes Gammelutstu og Nyutstu og blir til Gammelutstumoens og Nyutstumoens. Folk fra Østby bygger Trø-gårdene (f.eks. Oldertrøa) og ekspanderer også til Eidet på Tolga.

Det bygges oppover langs elven, så som Godtland og Vangen. Det bygges mer nedover i Kjæreng og i Brekken. I løpet av 1700-tallet blir stort sett all dyrkbar jord på Tynset tatt i bruk.

Rundt 1800 er det ikke særlig mer ny jord å dyrke. Mange reiser til Bardu og Måselv. Og fra midten av 1800-tallet er det Amerika som lokker dem som ikke kan bygge seg gårder i hjembygda.

Vi har nevnt at de større gårdene var inndelt i bruk. Hvilke av de nå eksisterende brukene på Tynset er eldst? Det finnes på Utby fire bruk og på Østby to bruk som har mer alderdommelige navn enn de andre. Vi har nevnt at det enkelte bruk på dialekt kalles stue. Disse aller eldste er utsatt for sammen-trekninger i navnene, sammentrekninger som i stor grad fant sted i en tidligere periode, mest trolig på 1300-1400-tallet da sammenbruddet av det gammelnorske språket var kommet langt med mye sammentrekning av de gamle ordene og bortfall av kompliserte bøyningssendelser.

I Utby har vi Søsta, Norsta, Ursta (Uttistua) og Nørsta. I samme grend har vi Nordistu fra rundt 1700, uten noen sammentrekning. Nordistu betyr akkurat det samme som Norsta. I Utgård har vi navn som ender på stu, som Storstu. Utgård må ha vært delt opp i bruk allerede på 1500-tallet. Så vi mener de god grunn til anta at vi skal før 1500, altså inn i Middelalderen, for

å finne opphavet til de sammentrukne navnene.

Vi mener derfor det er god grunn til å gå ut fra at det fire brukene på Utby, samt Ofta (betyr Oppistua) og Jonsta på Østby er bruk som går tilbake i Middelalderen.

Uheldigvis ble de gamle navnene tidlig nedskrevet på feilaktige måter, og skriftformen har festet seg. Derfor en liten oppklaringsrunde. Utby uttales Ybby på dialekt. Ybby kommer av Obby, som igjen kommer av Oppby. Som nevnt, stemmer det logisk med Neby nedenfor, som er fradelt Utby. Ogarn, som skrives Utgård, betyr Oppgarn, fradelt Østby nedenfor. I 1528 var man klar over betydningen og det står Upgard.

Hvorfor blir Obby til Ybby? Vi har tilsvarende på Østby, som på eldre dialekt het Yssby. Tilsvarende heter Øverby i Tyllaldalen Yrby på dialekt. Dette kalles utjamning og betyr at rot og endevokal blir like, Vi har det i Tynsetdialekten i ord som vukku, nåsså, kåmmå, våttå. Alvdal/Tynset er de sørligste bygdene med dette trekket i dialekten, som er sentralt i de indre områdene av Sør- og Nord-Trøndelag. Det er nok et språktrekk som med stor sannsynlighet oppsto før 1500. Vi har det for eksempel ikke i navnet Neby, som er nyere.

Ole Nygaard døde juni 2009.

Odd Tjade
Dueåsen 45
1388 Borgen

Kilder

Folk og buplasser i Nord-Østerdalen av
Jon Krokmoen
Tynset bygdebok av Ivar Streitlien
Pantebøker
Skifter
Skattelister
Tingbøker
Kirkebøker
Militærmannfall
Litteratur om gårdsnavn

*St. Olav fra Tyllaldalen,
nå i Nationalmuseet i København.*